

Worstelen met ideologie

Het verhaal van een pragmatische partij

Door Paul Lucardie en Gerrit Voerman

Vrije, progressieve democraten, radicaal-democraten, vrijzinnig-democraten, burgerlijk-radicalen, links-liberalen, sociaal-liberalen, progressief-liberalen, anarcho-liberalen, post-socialistische liberalen, konstruktivisten... Een greep uit de verzameling etiketten die leden van het a-ideologische D66 zich in de loop der jaren zelf hebben opgeplakt. Kennelijk kroop het ideologische bloed waar het niet gaan kon en voorzag het 'pragmatisme' waarmee D66 zich in het begin afficheerde niet bij iedereen geheel in de behoefte aan een eenduidig visitekaartje. Het gevolg was dat D66 zich in haar vijftienvestigjarig bestaan regelmatig wijdde aan reflectie op het eigen gedachtengoed.

In het onderstaande wordt deze worsteling van D66 met de ideologie nader beschouwd. Deze analyse valt in drie tijdvakken uiteen. In de beginperiode 1966-1972, waarin Van Mierlo onbetwist leider was, betoonde D66 zich afkerig van ideologisch geladen termen en duidde zij zich uitsluitend als pragmatisch aan. In deze jaren stond de staatkundige vrijheid centraal, alhoewel er paradoxaal genoeg rond 1970 een toenadering plaats vond tot de veel meer etatistisch ingestelde PvdA. Met de opvolging van Van Mierlo door Terlouw in 1973 nam de tweede periode een aanvang, die tot 1982 zou duren. In deze jaren kreeg een meer maatschappelijke oriëntatie in D66 de overhand over de oorspronkelijke staatkundige geaardheid, die overigens een tweede paradox- vergezeld ging met een duidelijke distantiëring van de PvdA. Tegelijkertijd kwam het begrip 'links-liberaal' binnen D66 in zwang. In de derde en laatste periode die in 1982 aanbrak keerde -na Engwirda's interregnum- Van Mierlo terug als politiek leider en met hem de nadruk op staatkundige vernieuwing; zonder dat het door Terlouw geïntroduceerde 'post-socialisme' nu helemaal verdween.

Appèl

Aanvankelijk bestond over de aanduiding van de partij geen enkel misverstand. Onder de naam 'Democraten '66' werd door een initiatiefcomité een 'Plan voor herdemocratisering' van het politieke bestel opgesteld, dat op 15 september 1966 verscheen als het 'Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'. Hierin werd een aantal ideeën gelanceerd om het volgens het comité slecht functionerende

Ideologie: een omstreden begrip? Wat is haar geschiedenis in D66?
Wij vroegen het twee historici.

staatkundige bestel weer uit het slop te halen. In de eerste plaats werd voorgesteld de minister-president rechtstreeks door het electoraat te laten verkiezen om zo de 'belangenverstrengeling van regering en parlement' in te ruilen voor meer dualistische verhoudingen. Daarnaast moest

een districtenstelsel worden ingevoerd teneinde de band tussen parlement en kiezer te herstellen. Kamerleden moesten per district worden gekozen, waardoor hun relatie met de kiezer intensiever zou worden en de disciplinerende invloed van de partij zou afnemen.

Naar aanleiding van de vele instemmende reacties die op het Appèl kwamen, besloten de initiatiefnemers op 14 oktober -de 'nacht van Schmelzer'- tot de oprichting van de politieke partij D66. In december werd een politiek pro-

Er is maar één wasmiddel dat niet ideologisch-actief is.

Dat is D'66.

Een nieuw wasmiddel. Het wast wit zoals alle andere wasmiddelen ook wit wassen. Maar daar gaat het niet om. Het wast op een andere manier wit. Niet ideologisch-actief. Maar gewoon.

Nu zult u zeggen: leg ons dat eens uit. Dat zullen wij doen. In korte zinnen zodat iedere imbeciel het kan volgen. Ook u.

Kijk, in andere wasmiddelen zit altijd een wonderbaarlijk ingrediënt. Dat heet dan Christa of Marxa of Libera. Maar wij vinden die hokuspokus niet nodig.

Wij wassen gewoon wit.

Nu zullen er onder u zijn die vragen: maar hoe dan? Dat is een goeie vraag.

Als u echt van plan bent om hardnekkig door te lezen, dan moet u maar doen wat u niet laten kunt.

Dan weet u ook meteen waarom onze teksten altijd zo lang zijn.

U wilt nog altijd weten: hoe? Goed, als u zo doorzeurt mag u het weten.

Wij wassen net zo wit als andere wasmiddelen omdat wij Pragma hebben.

Ja, we weten wat we gezegd hebben. Dan had u maar niet door moeten lezen.

Maar hoe kun je net zo wit wassen als andere wasmiddelen zonder wonderbaarlijk ingrediënt?

Nou u weer.

Paul Lucardie en Gerrit Voerman zijn wetenschappelijk medewerker resp. hoofd van het documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Uit: *De Democraat*, april (nr. 3), 1970.

gram vastgesteld, waarbij men expliciet van een beginselverklaring afzag. De bestaande ideologieën zijn achterhaald, aldus het program; "velen zouden liever hun stem uitbrengen op grond van een moderne visie op heden en toekomst dan op grond van politiek gezien verouderde beginselen." (1). Ondanks haar weerzin tegen ideologieën had D66 wel een duidelijke doelstelling, namelijk de 'radicale democratisering' van het Nederlandse politieke bestel. De programmatische eisen lagen dan ook vooral op staatsrechtelijk terrein en in de sfeer van de vrijheidsrechten. Afgezien van de al in het Appèl genoemde punten verlangde D66 onder andere afschaffing van de Eerste Kamer, de introductie van parlementaire 'hearings', de verkiezing van burgemeesters en Commissarissen van de Koningin en een onderzoek naar het referendum. Over de gewenste staatsvorm liet D66 zich niet eenduidig uit; 'normen van democratische doelmatigheid' dienden de doorslag te geven bij de keuze tussen republiek of monarchie. De koning mocht evenwel op geen enkele wijze de vorming van een regering beïnvloeden. Aan het einde van de jaren zestig breidde D66 in haar program de gewenste democratisering verder uit naar andere maatschappelijke sectoren. (2)

Pragmatisme en ideologische koudwaterrees

Met nadruk stelde D66 dat de middelen die zij aandroeg om de democratie weer te reanimeren louter en alleen op hun doelmatigheid werden beoordeeld en niet -zoals bij de andere partijen- van ideologische leerstukken waren afgeleid. Tegenover beginselpartijen als PvdA, VVD en de confessionelen afficheerde D66 zich als een programpartij, die 'zakelijk en ondogmatisch' de politieke en maatschappelijke problemen wenste te benaderen. D66 zelf noemde deze benadering 'pragmatisch'; politieke tegenstanders hielden het op 'opportuniste'.

Ook binnen D66 was niet iedereen even gelukkig met deze benaming. Begin 1968 namen H. Jongedijk en E.H. Schuyer onder de kop 'dat rotwoord "pragmatisch"' in het partijblad *Democraat* afstand van het begrip vanwege de verwarring die het zou wekken. Tegen pragmatisme als middel hadden zij geen bezwaar, maar als deze instelling de ontwikkeling van een mens- en maatschappijvisie in de weg zou staan, dan distantieerden zij zich er liever van. (3) Het artikel van Jongedijk en Schuyer -beiden behorende tot de initiatiefnemers van het Appèl- opende in zekere zin de eerste grondslagdiscussie binnen D66. Centraal stond hierin niet zozeer de vraag hoe het principiële gedachtengoed van D66 eruit zou moeten zien, maar of D66 zich überhaupt een ideologisch fundament zou moeten aanmeten. Kopstukken als Van Mierlo en Gruijters hadden deze laatste vraag van het begin af aan ontkennend beant-

woord. Zo was de radicale democratisering van de samenleving volgens Gruijters voor D66 weliswaar "de richtinggevendende grondgedachte... Maar dat is nog iets anders dan een gefixeerd maatschappijbeeld, dat als ideaal door de veranderende omstandigheden heen wordt meedragen." (4)

De voorstanders van een duidelijker omlijnd ideologisch profiel van D66 leken geen meerderheid te vormen. In het najaar van 1968 presenteerde het Hoofdbestuur de uitkomsten van de gedachtenwisseling die in de partij was gehouden naar aanleiding van de nota *Partijvernieuwing*. Uit de reacties was gebleken dat voor de achterban de doelstelling van D66 vooral lag in structurele -en dan bovenal staatsrechtelijke- veranderingen van de maatschappij, en dat men dit streven niet wenste te beschouwen "als een nieuwe ideologie, maar te vertalen in een concreet actieprogram." (5)

Als gevolg hiervan werd in december 1970 een beleidsplan vastgesteld. Hierin stonden democratisering van het politieke bestel en van de samenleving als geheel nog steeds op het eerste plan. Daarbij doemde in de sociaal-economische paragraaf voor het eerst zijdelings het begrip 'ontplooiing' op. Staatsrechtelijke hervormingen werden op zichzelf niet voldoende geacht om een democratische samenleving te verwezenlijken; ook de inkomens- en vermogensverdeling dienden daartoe rechtvaardiger te worden. Naast het thema van de 'open samenleving' maakte het milieubeheer voor het eerst als zodanig zijn opwachting. Bij dit alles verwachtte de partij een aanzienlijke uitbreiding van de overheidstaken.

Ontploffing, samenwerken en het 'krankzinnig avontuur'

D66 was door de oprichters niet als blijvertje bedoeld. Opzet was het politieke bestel te laten 'ontploffing', zoals Van Mierlo het noemde. Het op verouderde sociaal-economische scheidslijnen en ideologieën gebaseerde Nederlandse partijwezen moest worden gereorganiseerd rond een nieuwe antithese: de democratisering van de samenleving. Doorslaggevend was niet meer het punt van de bezitsverhoudingen, maar de vraag of men bereid was "de muur te laten staan tussen onderdanen aan de ene kant en regenten aan de andere." (6) Doel was de 'open deelneming', een toestand waarin zoveel mogelijk burgers betrokken zouden zijn bij de belangrijke politieke en maatschappelijke beslissingen.

D66 zag voor zichzelf bij de verwezenlijking van de tweedeling van de Nederlandse politiek in een conservatief en een progressief blok een breekijzerfunctie weggelegd, die eventueel zou resulteren in haar verdwijnen. Vergaande samenwerking met andere progressieve partijen leek de aangewezen weg, mits een dergelijke alliantie gedragen werd

(1) *Programma van de politieke partij Democraten '66*, Amsterdam, 1967, 1.

(2) Zie P. Fokkink, *Studemateriaal voor een overzicht van de ontwikkeling van D66*. Markelo, 1979, 46 en 78.

(3) H. Jongedijk en E.H. Schuyer, "Dat rotwoord "pragmatisch", in: *Democraat*, 1 (1968), 5 (feb.), 8.

(4) J.P.A. Gruijters, *Daarom D66*, Amsterdam, 1967, 66.

(5) 'Verslag van een eerste ronde', in: *Democraat*, 1 (1968), 10 (sep.), 17.

(6) H. van Mierlo, *De keuze van D'66. Rede gehouden op het congres van D'66 te Leiden op 14 september 1968*. Amsterdam, z.j., 19.

door de basis en niet was voorgekookt door de partijtoppen. Aan dit 'excentrische isolement' waarin D66 de eerste jaren van haar bestaan verkeerde als gevolg van haar wantrouwen ten opzichte van het (partij-)politieke establishment,(7) kwam bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 een einde. PvdA, PPR en D66 kwamen tot overeenstemming op een regeringsprogram op hoofdlijnen, waarbij de PvdA tegemoet kwam aan de staatsrechtelijke verlangens van D66 en toezegde in beginsel te zullen streven naar de vorming van een door de Democraten gewenste Progressieve Volkspartij (PVP). Van Mierlo wist zijn partij te verleiden tot dit 'krankzinnige avontuur', dat door het electoraat werd beloofd: D66 steeg van 4,5% in 1967 naar 6,8% in 1971.

Hoewel de verkiezingen voor D66 succesvol verliepen, zat een progressief kabinet er niet in. Bovendien bleek de PvdA niet echt bereid mee te werken aan de PVP. Op PVP-pleitbezorger Van Mierlo kwam binnen zijn partij ook meer kritiek, omdat de toenadering tot de PvdA de identiteit van D66 zou aantasten. De teleurstellende verkiezingen van 1972, waarin D66 zich samen met PvdA en PPR verenigde op 'Keerpunt '72, leek dit te bevestigen -ondanks de grote nadruk die de democratisering van het politieke bestel in dit program ten deel viel. Een verdeeld en te weinig geprofileerd D66 -in de ogen van de kiezer gedegradeerd tot 'bijwagen' van de PvdA- viel terug tot 4,2% van de stemmen. Niettemin trad de partij toe tot het kabinet-Den Uyl.

Het redelijk alternatief

In de zomer van 1973 verving Terlouw Van Mierlo als voorzitter van de Tweede Kamerfractie. De wisseling van de wacht luidde een tijdperk in dat werd gekenmerkt door een onafhankelijker koers van D66 tegenover de PvdA, ondanks deelname aan het kabinet-Den Uyl. De ondergang van het project van de PVP versterkte de nieuwe lijn alleen maar. De nieuwe politiek leider Terlouw deed afstand van de 'ontploffingstheorie' en stelde dat de tijd van de 'beweging' D66 voorgoed voorbij was. D66 was een volwaardige politieke partij geworden, die zich kon ontwikkelen tot een 'vierde stroming' in de Nederlandse politiek. In deze transformatie raakten de staatsrechtelijke idealen wat buiten beeld; zij maakten plaats voor een grotere oriëntatie op meer maatschappelijke problemen. (8)

(8) Zie voor deze ontwikkeling bijvoorbeeld *D66 en democratisering: woorden, daden, resultaten*. Den Haag, 1988, 13; E. Wessel-Tuinstra, 'Liberalisme in Nederland', in: *Liberaal Reveil*, 1980, nr. 3, 38; en *Vis, op.cit.*, 130.

Ook in ideologisch opzicht brak er voor D66 na 1973 een nieuwe periode aan. Bij monde van Terlouw zou de partij zich -uiteeraard met de nodige terughoudendheid- vaker links-liberaal gaan noemen. Terlouw sloot daarmee aan bij een onderstroom in de partij, die al vanaf de oprichting aanwezig was. Uit een onderzoek van Godschalk naar de achtergronden van de initiatiefnemers van D66 was immers gebleken dat een aantal van hen "de oprichting van D66 onder andere motiveerden met de mededeling, behoefte te hebben aan een nieuw soort Vrijzinnig Democraten", met andere woorden aan de vooroorlogse, links-liberaal te noemen Vrijzinnig-Democratische Bond. (8) Aanvankelijk was Terlouw wat beducht voor de term links-liberaal. In de zomer van 1974 echter, tijdens een partijdiscussie over de toekomst van D66, stelde hij dat er in het Nederlandse politieke bestel behoefte was aan een "redelijke, analytische, ondogmatisch progressief-liberale partij," die enerzijds het individu beschermde tegen de verdrukkende werking van de collectiviteit en anderzijds de uitbouw van de democratie zou bevorderen. (10) Een dergelijke partij zou zich onafhankelijk van de PvdA dienen op te stellen. Volgens Terlouw bestond er binnen D66 een ruime meerderheid voor deze gedachtegang. Hij werd hierin gesteund door onder andere het kamerlid Nypels en de latere staatssecretaris en partijvoorzitter Zeevalking, die eveneens voor D66 een links-liberale toekomst weggelegd zagen. (11)

De contouren van D66 als het 'redelijk alternatief' op links-liberale grondslag kwamen echter maar langzaam te voorschijn. De teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen van 1972 werden gevolgd door rampzalige Staten- en raadsverkiezingen van 1974, waarna de partij op sterven na dood was. Het congres

in september van dat jaar besloot D66 op te heffen, maar de statutair voorgeschreven twee-derde meerderheid ontbrak hiervoor. Organisatorisch gezien bleef de partij, die toen niet meer dan een paar honderd leden telde, lange tijd in coma. In de tweede helft van 1975 werd D66 uit die toestand gewekt door Glastra van Loon, na zijn aftreden als staatssecretaris. Terlouw, die aanvankelijk terug wilde treden, werd overgehaald zich als lijsttrekker bij de Kamerverkiezingen van 1977 beschikbaar te stellen. Onder zijn aanvoering herrees D66 uit de as: de partij behaalde 5,4% van de stemmen.

(9) J.J. Godschalk, 'Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D66', in: *Acta Politica*, 5 (1970), 1 (jan.), 74. Enkele D66-ers hebben parallellen getrokken tussen hun partij en de VDB; zie J.E.C.M. van Oerle, 'D66 en het historisch perspectief', in: *Idee '66*, 3 (1982), 4 (dec.), 107-112; en M.H. Klijnsma, 'Andere ideologie: het vrijzinnig-democratische gedachtegoed in vogelvlucht', in: *Idee '66*, 8 (1987), 3 (juli), 12-15.

(10) J. Terlouw, 'Beschuwing', in: *Democraat*, 7 (1974), 3 (juni), 5.

(11) Zie E. Nypels, 'Wat nu?', in: *Democraat*, 7 (1974), 3 (juni), 9-10; en H.J. Zeevalking 'Een links-liberale partij', in: *idem*, 10-11.

(12) In het voorjaar van 1976 verscheen hiertoe de eerste aanzet van J.F. Glastra van Loon en J.J. Vis, *Maatschappij-analyse*.

Post-socialistisch liberalisme

De organisatorische renaissance van D66 ging vergezeld van pogingen om de partij op een hechtere ideologische grondslag te vestigen. Het Hoofdbestuur stelde een 'fundamentencommissie' in, die de uitgangspunten voor een nieuw beleidsprogram moest opstellen. (12) Op deze ontwikkelingen drukte Terlouw zijn stempel. In zijn bijdrage aan de Algemene Beschouwingen in oktober 1976 was hij uitgebreid ingegaan op wat politicologen noemen de 'post-materialistische' aard van D66. Terwijl VVD en PvdA hun idealen vrijheid en gelijkheid voornamelijk materieel opvatten, wilde D66 zich ook sterk maken voor de van de materialistische en technocratische westerse cultuur vervreemde, vereenzaamde en onmondige individuen. Daartoe was "een individualisering nodig, een post-socialistisch liberalisme, een liberalisme dat het belang van de socialistische inbreng in het nabije verleden erkent... (en) dat per individu de kans (schept) die hij persoonlijk onvoldoende heeft meegekregen". (13) Enige tijd later zou hij zich opnieuw onverbloemd uitspreken voor wat men (met Kinneking en anderen) het 'ontplooingsliberalisme' zou kunnen noemen. De gelijkwaardigheid van elk individu stond voor hem centraal, hetgeen inhield "de fundamentele plicht om zwakken te beschermen, het scheppen van gelijke kansen, daar waar er een ongelijke start is". (14)

Hoewel het nieuwe Beleidsprogram 1977-1981 boven alles de "handhaving en vergroting van de individuele ontplooiingsmogelijkheden" stelde, repte het niet van het door Terlouw geijkte begrip 'post-socialistisch liberalisme', maar wel van de door hem in de Tweede Kamer aangesneden problematiek van de vervreemding. De traditionele staatsrechtelijke oriëntatie van D66 werd zodoende naar de achtergrond gedrongen. De nieuwe afhankelijkheid van het individu als gevolg van verzorgingsstaat en bureaucratisering, de 'dehumanisering' van de arbeid, het 'afnemend welzijnsbelevén', de atomisering van de samenleving en de milieuproblematiek werden als inbreuken op de individuele keuzevrijheid beschouwd.

Naar een beginselprogram ?

Nadat het 'redelijk alternatief' als vierde stroming electoraal leek te zijn aangeslagen, werd aan het einde van de jaren zeventig voorgesteld de band met de kiezer aan te halen door een nadere specificatie van de ideologische grondslag van de partij. Deze nieuwe ronde in de beginselfdiscussie werd aangezwengeld door de secretaris-politiek Van Oorschot. Zij voltrok zich tegen het decor van de naderende Europese verkiezingen van 1979 en de vraag of D66 zich na een eventuele verkiezing van haar kandidaten bij één van de bestaande, op ideologische leest geschoeide

fracties in het Europees parlement zou moeten aansluiten. Uiteindelijk werd besloten dat D66 zou streven naar de totstandkoming van een Europese progressieve democratische partij, waarbij onder anderen door secretaris-buitenland Schaper de voorkeur werd uitgesproken dat in de parlementaire praktijk samenwerking gezocht zou worden met de liberaal-democratische fractie. (15)

Ook nu weer ging het debat niet zozeer over de inhoud van het gedachtegoed van D66, als wel over de vraag of er behoefte bestond aan uitgekristalliseerde beginselen. In het Beleidsprogram waren zogenaamde 'actiebeginselen' opgenomen, maar voor Van Oorschot was dit niet genoeg. Naar zijn mening behandelde D66 "haar maatschappijvisie voorzichtig en een beetje schrikachtig." (16) Nu D66 een echte politieke partij was geworden moest er een beginselprogram komen, mede om de partij meer herkenbaar te maken voor de buitenwacht. Wat dit laatste betrof kreeg hij bijval van partijvoorzitter Glastra van Loon, die de eerdere ineenstorting van D66 in belangrijke mate toeschreef "aan gebrek aan helderheid over de eigen grondslagen." (17) Glastra van Loon wilde echter "géén verzelfstandigde beginselen die als in een catechismus op een rijtje zijn gezet, wel een aantal fundamentele uitgangspunten die steeds vooral in en uit ons politieke handelen blijken". (18) Het Hoofdbestuur presenteerde vervolgens aan het congres van april 1978 een eerste opzet, waarin de "vergroting van de ontplooiingsmogelijkheden van individuele mensen" voorop stond. Staatkundige vrijheid werd hiertoe uitermate belangrijk geacht, maar niet voldoende: degenen die sociaal gezien achterop waren geraakt, moesten middelen worden geboden om zelf standig hun eigen leven te leiden. Het ging om een "dubbele opgaaf: mensen vrij maken en vrij laten." (19)

Het concept was het congres niet geheel naar de zin en het besloot om de vaststelling van de grondslagen uit te stellen. In het debat dat daarna werd voortgezet bleek dat er in het algemeen wel behoefte was aan een zekere grondslag voor de partij, waarbij in de meeste bijdragen -al dan niet expliciet- een 'links-liberale' voorkeur naar voren kwam. (20) De discussie ging echter als een nachtkaaars uit op het congres van oktober 1979. Op basis van het debat was het Hoofdbestuur tot de conclusie gekomen "dat grondslagen een gewicht en een karakter hebben, die dicht in de buurt van dogma's komen." (21) Een dergelijke ont-

(15) Zie H. Schaper, 'D'66 en de samenwerking tussen politieke partijen in Europa', in: *Democraat*, 11 (1978), 6 (sep.), 21.

(16) H. van Oorschot, 'Van actiebeginselen naar Beginselprogramma', in: *Democraat*, 10 (1977), 6 (sept.), 7.

(17) Rede van J.F. Glastra van Loon op partijcongres 21 april 1978, in: *Democraat*, 11 (1978), 4 (mei), 8.

(18) J.F. Glastra van Loon, 'Grondslagen D'66', in *Democraat*, 11 (1978), 2 (feb.), 1.

(19) Notitie Hoofdbestuur getiteld 'Grondslagen van vrijheidsgezinde politiek handelen' in: *Democraat*, 11 (1978), 3 (mrt.), 3-5. In de toelichting werd gesteld dat "om democratisch te kunnen beslissen moeten mensen ook echt vrij zijn om te beslissen, geestelijk, maatschappelijk en economisch."

(20) Zie de *Diskussie grondslagen* in: *Democraat*, 11 (1978), 9 (dec.), 9-14.

(21) 'Toelichting bij de grondslagen-discussie'. in: *Democraat*, 12 (1979), 7 (sep.), 19.

(13) Bijdrage J. Terlouw aan de Algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting voor het dienstjaar 1977. In dezelfde tijd stelde Terlouw dit 'post-socialistische liberalisme' gelijk aan de 'vrijzinnige democratie'; zie V. Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66*, Haarlem, 1981, 143.

(14) Rede van Jan Terlouw bij de instelling van de voorlopige adviesraad van D66, gehouden 20 mei 1977, in *Democraat*, 10 (1977), nr. 5 (juni), 15.

wikkeling werd in strijd geacht met de tolerante inslag van D66. Het bestuursstandpunt werd op het congres niet alleen gesteund door de man van het eerste uur Gruijters, maar ook door Terlouw, die daaraan toevoegde een veelomvattende term als liberalisme of iets dergelijks ook niet nodig te achten. Het congres nam het voorstel om af te zien van grondslagen over en besloot tevens de 'actiebeginselen' om te dopen in 'uitgangspunten voor denken en handelen van D66'.

Deze uitgangspunten werden in 1981 neergelegd in een nieuw beleidsprogram. Voorop stond vrijheid; opgevat niet zozeer in de 'eng-liberale visie' als vrijheid van dwang, maar als materiële vrijheid waarbij ook de middelen aanwezig moeten zijn om gebruik te maken van die vrijheid. Vrijheid voor het individu kan op gespannen voet staan met noodzakelijke collectieve regelingen, maar die spanning waardeerden de Democraten ook positief. Collectieve regelingen dienen onder meer om de gelijkwaardigheid en onafhankelijkheid van individuen te waarborgen. Solidariteit zou daarbij een derde leidend beginsel moeten zijn -mits universeel, niet beperkt tot bepaalde groepen of klassen. Na deze drie klassieke idealen noemde het beleidsprogram nog drie uitgangspunten: 'geen macht zonder controle, internationale gerichtheid en gerichtheid op de toekomst. Het program besteedde vervolgens veel aandacht aan milieuproblemen, decentralisatie en samenwerking in een 'menselijker samenleving', en een 'democratische markteconomie' met een actieve overheid die een 'sociaal contract' sluit met werkgevers en werknemers. (22)

Het ideologisch debat in het post-Terlouw tijdperk

De ideologische discussie werd met de vaststelling van het beleidsprogram echter niet afgesloten. Integendeel; zij werd met kracht hervat na de teleurstellende verkiezingen van 1982. De partij verloor toen niet alleen 11 van de 17 zetels in de Tweede Kamer, maar ook haar gezicht, in de persoon van Jan Terlouw. Het verlies leidde tot kritisch zelfonderzoek en twijfels over de identiteit van de partij. Een aantal kritische leden had al voor de verkiezingen de bui zien hangen en de (R)appel groep opgericht, die pleitte voor meer duidelijkheid op ideologisch en organisatorisch gebied. De Democraten zouden zich niet alleen democratisch en vooruitstrevend, maar ook anarcho-liberaal moeten noemen. Dat voorvoegsel anarcho "duidt op verwantschap met de anarchistische ethiek in de traditie van de Franse revolutie, die van Proudhon dus, waarin zowel de

almacht van instituties wordt afgewezen als vertrouwen bestaat in de persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens..."(23) Deze groep telde slechts zestien leden; maar verwante geluiden klonken ook elders.

Begin 1983 had de partij weliswaar een kort 'Democratisch Manifest' gepubliceerd, geschreven door Aad Nuis, maar dat had de behoefte aan meer ideologische duidelijkheid niet kunnen bevredigen. Het Manifest bevatte geen expliciete ideologische stellingname, maar ademde wel een liberale geest, door kritiek op 'misplaatste overheidszorg' en 'het spinrag van regels' en door pleidooien voor zelfhulp en 'realistische hervormers' die afstand nemen van de radicale sociale bewegingen. (24) Op het partijcongres in mei 1983 haalden voorstellen om de partijnaam uit te breiden met een voorvoegsel 'links-liberaal' dan wel 'radicaal-liberaal' dan wel 'sociaal-liberaal' net geen meerderheid. Wel werd de discussie voortgezet.

In oktober van hetzelfde jaar vond een symposium plaats over de 'nadere aanduiding'. Veldhuizen, in de jaren zeventig in het Hoofdbestuur verantwoordelijk voor publiciteit, pleitte voor een aanduiding als links-liberaal, "om extern herkenbaar te zijn en zo gelegenheid te krijgen een grotere (een minder kleine) binding te realiseren met je electoraat en (...) om *intern* een leidraad te krijgen voor politiek handelen, waarbij wat stringenter dan nu -het huidige beleidsprogramma wijdt nogal uit in de richting van hobbyismen- de uitgangspunten worden geënt op wat er is besloten." (25) Nypels, Democraat van het eerste uur, viel hem bij; andere bekende partijleden als Glastra van Loon, Van Mierlo en Engwirda -die Terlouw had opgevolgd als voorzitter van de Tweede Kamerfractiewezen elke verandering op dit gebied af. De verschillende voorvoegsels zouden geen duidelijkheid brengen en bovendien oude en nieuwe aanhangers afschrikken. Van Mierlo merkte daarbij op dat "voor D'66 nooit volledige en gemakkelijke zekerheid over de identiteit is te verkrijgen en dat onder andere dit een onderscheid met andere partijen is." (26)

De bekende partijleden -in andere partijen zou men van 'bonzen' of 'Establishment' spreken, maar die termen staan radicale democraten natuurlijk niet aan- kregen hun zin: het congres verwierp in januari 1984 Veldhuizen's voorstel voor een nadere aanduiding met een duidelijke meerderheid. De ideologische discussie werd hiermee weliswaar niet beëindigd, maar voorlopig wel gereduceerd tot incidentele interventies in partijblad of congres. Voor de Europese verkiezingen van 1984 vond nog enige discussie plaats

(23) *Democraten'66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appel. Landsmeer, 1982, 8.*

(24) A. Nuis, 'Het Democratisch Manifest: Een Nieuw Hoofdstuk. De plaats van D'66 in 1983', *Democraat*, 16 (1983), 1, 9-16.

(25) *D'66 nader aangeduid. Inleidingen en discussieverlag van een symposium op 22 oktober 1983 te Hilversum (paginering ontbreekt).*

(26) *Ibidem.*

(22) *Politieke Partij Democraten '66, Beleidsprogram, Den Haag: D66, 1982.*

over samenwerking met een groene lijst in eigen land dan wel met linkse liberalen in andere landen; laatstgenoemde samenwerking kreeg vaste vorm in april, toen de Democraten een overeenkomst tekenden met de Franse en Deense radicalen ('Mouvement des Radicaux de Gauche' respectievelijk 'Det Radikale Venstre'). Van samenwerking kwam in de praktijk echter weinig terecht, daar D66 zijn zetel in het Europees Parlement moest opgeven na slechts 2,3% van de stemmen gehaald te hebben.

Come-back van Van Mierlo

Dit nieuwe electorale dieptepunt bracht niet een nieuw ideologisch debat op gang. Het ledental daalde wel -van 17.000 in 1981 tot 8.000 in 1984- maar minder dramatisch dan rond 1974. (27)

In november 1984 ondernam een aantal raads- en statenleden een poging het leven in de partij nieuw elan te geven, die uitmondde in de 'come-back' van Van Mierlo op een nieuwjaarsbijeenkomst in 1985 te Arnhem. Hij sprak daarbij een Politieke Boodschap uit - mede namens de Eerste Kamerfractie, waarvan hij in 1983 lid was geworden- die in veel opzichten de staatkundige idealen van het eerste uur nieuw leven inblies. (28) Van aansluiting bij een links-liberale 'vierde stroming' was geen sprake, wel (weer) van radicalisme in libertaire zin: "Maar wat er ook veranderde -niet de structuren van de macht... Het systeem is de schuldige -niet de mensen die er deel van uitmaken." Het systeem zou dus moeten veranderen: het kiesstelsel, maar ook de bureaucratie en de politieke cultuur. De overheid zou een samenhangende visie op de veranderende maatschappij moeten ontwikkelen om zo weer meer greep op de werkelijkheid te krijgen. Die samenleving zelf veranderde echter blijkbaar nog niet snel genoeg, want er bestond ook behoefte aan 'sociale vernieuwing', in het bijzonder aan bedrijfsdemocratisering, arbeidstijdverkorting (in overleg met de sociale partners), en vernieuwing van industrie en technologie. De Politieke Boodschap werd enthousiast ontvangen. Van Mierlo verklaarde zich na enige aarzeling bereid de partij in de komende verkiezingen aan te voeren. De zittende fractievoorzitter Engwirda nam genoegen met een derde plaats op de lijst.

De opgaande lijn in de verkiezingen vanaf 1986 tot nu toe gaf weinig aanleiding tot hernieuwd ideologisch zelf-onderzoek. Het beleidsprogramma van 1987 opent met een ideologische inleiding die opvallend veel lijkt op die van 1982. Vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit blijven de belangrijkste beginselen, naast tolerantie en democratie - zowel middel als doel. De beginselen worden geïnterpreteerd in sociaal-liberale geest: vrijheid moet niet alleen formeel maar ook materieel gestalte krijgen, als mogelijkheid tot zelf-ontplooiing. Daartoe moet elk individu gelijke kan-

sen krijgen -wat dus niet gelijke uitkomsten met zich mee hoeft te brengen. Solidariteit wordt gezien als 'een houding uit respect voor de evenwaardige burger' en zou dan ook vrijwillig moeten zijn. (29) Sociaal-liberale denkbeelden komen ook voor in de hoofdstukken over cultureel en sociaal-economisch beleid: ruimte voor commerciële omroepen, voor particulier ondernemerschap en particulier initiatief; een sociaal contract voor arbeidstijdverkorting (dus geen wettelijke dwang). De opvattingen over democratisering van de onderneming en over de rol van de overheid zou men echter beter sociaal-democratisch dan sociaal-liberaal kunnen noemen. Vooral het plan voor een Nationale Industriële Raad die vijfjarenplannen zou moeten opstellen, klinkt niet erg liberaal -ook al zouden die plannen meer indicatief dan regulatief van karakter worden. Naast deze elementen kan men ook radicale en libertaire gedachten aantreffen, ten dele ontleend aan de Politieke Boodschap: de structuren van de macht en de politieke cultuur moeten veranderd worden, de overheid mist een samenhangende visie. De nadruk op burgerschap tenslotte - "De burger beslist via deelname aan het bestuur over zichzelf en over zijn eigen ontplooiing" (30)- doet denken aan de eerste jaren van D66 en ademt de geest van het klassieke republicanisme. Dit republicanisme kan teruggevoerd worden op de Griekse stadsstaat en de Romeinse republiek. Soms wordt het als voorloper van het (radicale) liberalisme beschouwd (met Rousseau als belangrijkste overgangsfiguur), soms als tegenpool van het (klassieke) liberalisme. (31)

Hoeder van het liberale erfgoed ?

Juist in deze tijd leek de VVD onomwonden te kiezen voor een tamelijk rechtlijnig utilitaristisch liberalisme en het meer linkse en republicanistische 'ontplooiingsliberalisme' af te wijzen. (32) Zelfs Van Mierlo -altijd huiverig voor ideologie- ontfermde zich nu over deze liberale traditie, die de VVD expliciet links liet liggen. In een rede tot het congres van D66 in 1988 stelde hij dat "het liberale erfgoed, zoals wij dat zagen, bij verwaarlozing door de VVD in de politieke praktijk, onder ons beheer was gekomen"; maar hij voegde daar meteen aan toe dat "de inspiratiebronnen van het liberalisme, en van de sociaal-democratie tegelijk in onze partij aanwezig zijn." (33)

Na de Europese verkiezingen van 1989 werd ook praktisch aansluiting gezocht bij de liberalen, toen pogingen om een sociaal-liberale fractie te vormen opnieuw waren gestrand: Bertens, de enige Democraat in het Europees Parlement, sloot zich aan bij de fractie van de Europese Liberalen en Democraten. Een aantal van zijn partijgenoten -waaronder de gewezen Europarlementariër De Goede- tekende vergeefs verzet hiertegen aan. Op suggesties -onder meer van

(29) *Beleidsprogramma 1987, Den Haag: D66, 1987, 4.*

(30) *Ibidem, 6.*

(31) Zie A. Kinneging, 'Liberalen in verwarring of verwaarlozing in het liberalisme?', *Acta Politica*, 26 (1991), 2, 189-211.

(32) A. Kinneging e.a., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen. Den Haag: Teldersstichting, 1988.*

(33) H. van Mierlo, 'Liberalisme: waarheen?', *Idee66*, 8 (1988), 2, 4-6, met name 5.

(27) *Gegevens van het partijsecretariaat, zie R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen', Jaarboek 1985 DNPP, Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 1986, 115-176.*

(28) *Gepubliceerd als: Een reden van bestaan, Den Haag: D66, 1985.*

HET LIBERAAL ERFGOED

Uit de Volkskrant van 9 februari 1988.

de aan de VVD verwante JOVD-om met de VVD over fusie te gaan praten wilden de Democraten echter niet ingaan. Daarvoor bleef de kloof te groot, ook in de ogen van Democraten die zich -meestal met een pistool op de borst- wel liberaal wilden noemen. (34) Dat geldt a fortiori voor Democraten die zich niet met het liberalisme identificeren; ook voor de Jonge Democraten, de jongerenorganisatie van D66, die zich expliciet 'vrijzinnig-democratisch' noemen maar -evenals de vooroorlogse Vrijzinnig-Democratische Bond- niet liberaal. (35) In zeker opzicht heeft Van Mierlo de laatste jaren met zijn anti-ideologische vernieuwingsdrift gelijk gekregen, tenminste van de Nederlandse kiezers, die bij raads- en Statenverkiezingen en opiniepeilingen in steeds groter getale hun toevlucht zoeken bij zijn partij; maar misschien ook van andere politici, die zich in de Commissie-Deetman nu ook serieus bezig houden met de staatkundige vernieuwing waar Van Mierlo al 25 jaar hartstochtelijk voor heeft gepleit.

Slot

De interpretatie van het meest recente beleidsprogramma van D66 als een mengeling van sociaal-liberalisme, sociaal-democratie en radicaal of libertair republicanisme geldt globaal voor het hele gedachtegoed van de Democraten sinds 1966. In de loop van de geschiedenis zijn wel de verhoudingen, maar niet de ingrediënten in de cocktail veranderd.

Aanvankelijk overheerste het staatsrechtelijk georiënteerde en libertair getinte republicanisme: verontruste burgers wilden het politiek bestel radicaal democratiseren en het bestaande partijstelsel laten ontploffen. Met de aflossing van Van Mierlo door Terlouw krijgen liberale (en sociaal-democratische) elementen meer nadruk. Van Mierlo's come-back brengt de staatsrechtelijke hervormingen in libertair-republicanistische geest weer terug op de agenda, maar zonder de liberale opvattingen over sociaal-economische en culturele problemen van tafel te vegen. Ook anno 1991 is D66 in onze ogen ideologisch te karakteriseren als een liberale partij. De fundamentele waarden van het libe-

ralisme -individuele vrijheid en verdraagzaamheid, parlementaire democratie, mededinging op de markt, scheiding tussen kerk en staat- worden door de Democraten zonder veel voorbehoud omhelsd. Daarmee onderscheiden ze zich echter weinig van andere grote partijen in Nederland: niet alleen de VVD, maar in toenemende mate ook de PvdA en zelfs, malgré lui, het CDA accepteren die waarden ook. De ideologische identiteit van D66 schuilt dan ook niet zozeer in zijn liberale gedachtegoed als zodanig -en evenmin in zijn onzekerheid over die identi-

teit, zoals Van Mierlo in 1983 enigszins badinerend opmerkte, want die onzekerheid kenmerkt langzamerhand ook de PvdA -maar in zijn libertaire en republicanistische visie op burgerschap en staatsinrichting. Daarbij past een 'radicaal mensbeeld', zoals door D66 zelf omschreven. (36) Mensen worden geschikt en bereid geacht tot samenwerking, verantwoordelijkheid en zelfbeschikking, ook in de politieke sfeer. Deelname aan het bestuur van de staat, de res publica, past in hun streven naar zelf-ontplooiing, waartoe hen de gelegenheid moet worden geboden. Concrete maatregelen als invoering van een referendum en een dubbele stem (één voor het parlement en één voor een minister-president) moeten die deelname van de burger bevorderen. Instelling van een republiek zou het sluitstuk van die staatkundige hervormingen kunnen zijn, maar daar heeft D66 nooit veel woorden aan vuil gemaakt. Wel wilden de Democraten de 'lokale monarchie' van de door de Kroon benoemde burgemeester vervangen door een meer 'republikeinse' burgemeester die door de burgers dan wel de gemeenteraad gekozen wordt.

Verantwoordelijkheid voor de res publica brengt ook zorg voor de toekomst, het milieu en de internationale verhoudingen met zich mee.

De ironie van het lot wil echter, dat het toenemend electoraal succes van D66 gepaard gaat met een afnemende betrokkenheid van de burger bij die res publica, voor zover die valt af te meten aan (dalende) opkomst bij verkiezingen en (dalend) lidmaatschap van politieke partijen. De -door D66 zo gewenste- individualisering vermindert waarschijnlijk de behoefte aan politieke activiteiten en 'keert zich tegen zichzelf'. (37) ♦

(34) Zoals B. van den Bos, 'Het uiteindelijke gelijk van de democraten 66', *LEF*, (1989), 24, 6-11; E. van der Hoeven, 'Uitdagingen voor liberalen', *Civis Mundi*, 30 (1991), 1, 8-10; ook Wolffensperger, volgens J. Jansen, 'Uitverkoop: D66, van Gideonsbende tot gewone politieke partij met herkenbare achterban', *Elsevier*, 44 (1988):48, 26-29. Alle drie hielden een slag om de arm.

(35) R. van der Poort, 'Liberalisme laat geen ruimte voor echte keuzen', *Trouw*, 5 januari 1990.

(36) In *D66 Basiscursus 1983*, 12.

(37) Een interview met Christiaan de Vries door Meine Henk Klijnsma en Marian Louppen, 'Over cultuur, macht en politiek', *Idee66*, (1990):6, blz. 411.